

Hikmet Yurdu, Ocak – Haziran 2011, Yıl: 4, C: 4, Sayı: 7, ss. 115 - 133

Tehâfütlerin İslam Düşüncesindeki Yeri ve Önemi

Dr. Hüsametdin YILDIRIM

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
hyildirim@firat.edu.tr/ yildirimhusametdin@hotmail.com

Özet:

İslam dünyasında filozofların görüşlerindeki tutarsızlıklar ortaya koymak amacıyla yazılan ve adına da *Tehâfüt* denilen birçok eser kaleme alınmıştır. Gazzâli'nin *Tehâfüt'ül-Felasife*'si ile başlayan bu çalışma şekli, hem kendi döneminde hem de daha sonraki dönemlerde oldukça etkili olmuştur. Filozofların iddialarına karşılık vermek için ilk *Tehâfüt*'ü her ne kadar Gazzâli yazmış olsa da, takiben birçok *Tehâfüt* yazılmıştır. Bu çerçevede *Tehâfütler*, Osmanlı Düşüncesi'ne aktarılan ve varlığını XIX. Yüzyıla kadar sürdüren önemli bir miras olarak da yerini korumuştur. Bu çalışma, Gazzâli'nin ve *Tehâfüt'ül Felasife*'sinin İslam düşüncesi üzerindeki etkisi ve önemini tetkik etmek, Gazzâli sonrası İslam düşüncesinde beliren ilmi durgunluğun aşılması noktasında, Hocasade'nin ve *Tehâfüt*'ünün, yeni bir ivme kazandırma çabasına vurgu yapmak amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Tehâfüt*, *Tehâfüt Geleneği*, Gazzâli, Hocasade.

Abstract:

The Place and Importance of the Tahafuts in Islamic Thought

Abstract: In Islamic world, many works have been written called *Tahâfüt* in order to put down the incoherence thoughts of the philosophers. This work in style which began with the *Tahâfüt al-Falasifa* of Gazzâli's is very influential in his age and also in later ages. Although Gazzâli wrote the first *Tahâfüt* to criticize the view of philosophers, many *Tehâfuts* were written later. In this perspective, the *Tahâfuts* have protected their importance as an important heritage which were lasted until the XIX. century and that were transferred to the Ottoman thought. This article aims to examine the importance of the Gazzâli's *Tahâfüt al-Falasifa* upon Islamic thought and it also intends to emphasize to bring a new acceleration upon Hocasade and *Tahâfüt* to resolve scientific stagnation in Islamic Thought after Gazzâli.

Key Words: *Tahâfüt*, The *Tahâfüt Tradition*, Gazzâli, Hocasade.

Giriş

İslam düşüncesi gelişimi itibariyle incelendiğinde benzer problemler üzerinde düşünceler geliştirmeleri sebebiyle felsefe, tasavvuf ve kelimam'ın yollarının kesişmesinin önemli kırılma noktalarından birini oluşturduğu görülecektir. Kelam okullarının oluşumu ve tercüme faaliyetleri ile birlikte felsefe okullarının da ortaya çıkmasıyla felsefe ile kelamın karşı karşıya geldiği noktada ortaya çıkmış olan Tehâfütler¹, din ve felsefe ile ilgili bir tercihi² yansıtmaları bakımından önemlidir. Bu tercih, felsefe-din münasebeti ya da akıl-vahiy ilişkisi olarak ifade edebileceğimiz hakikatin anlaşılmasında aklın mı yoksa vahyin mi önemli olduğu hakkındaki tartışma ile ilgili olan bir durumu göstermektedir.

Din-felsefe ilişkisi bağlamında bu karşı karşıya gelmenin tesiri ile ortaya çıkmış olan Tehâfütlerin öneminin ve sonraki dönemlere etkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu geleneği ortaya çıkaran süreçlerin tespit edilmesi ve bu bağlamda yazılmış eserlerin muhtevalarının incelenmesi konunun daha açık bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda öncelikle tarihsel süreç içerisinde gelişen ve bu geleneği ortaya çıkaran kelam okullarından bahsedeceğiz. Sonra bu geleneği başlatan Gazzâli ve geleneğe adını veren *Tehâfüt-el Felasife* adlı eserinin önemi ve getirdiği yenilikler üzerinde durmaya çalışacağız. Özellikle Osmanlı döneminde bir tutku halini almış olan bu geleneğe ait çalışmaları inceleyeceğiz. Daha

¹ **Tehâfüt**; kelime olarak, "tutarsızlık ve çelişiklik anlamlarına gelmektedir. Bir şeyin üzerine yavaş yavaş düşmek, bir yapının birbiri üstüne çökmesi, tenakuz, tahrip, yıkılış, bir şeyin üzerine atılmak, zaaf, bozukluk, budalalık, yere serilme" gibi anlamlara gelmektedir. (Karlığa, Bekir, "Gazzâli ve Tehâfüt'ül Felasife", *Filozofların Tutarsızlığı*, içinde, Çağrı Yay., İstanbul, 1981, 87. dipnot, s. 248.) Mübahat Türker Küyel, Tehâfüt kelimesinin, tam karşılığı olmamakla beraber, Tehâfüt kelimesini "tutarsızlık" diye tercüme etmenin yerinde olacağını belirtir. Çünkü Tehâfüt kelimesi muhtelif dillerde çok çeşitli suretlerde tercüme edilmiştir. Bunlar müstakil olarak Tehâfüt'ün manasını karşılayamamaktadırlar. Tereddütlerin kaynağı kelimenin bazen filozofların fikir sistemlerini bazen de filozofların kendilerini ifade etmek için kullanılmış olmasıdır. *Tehâfüt'ül Felasife*, tutarlı bir düşünceye dayanmadan kurmuş oldukları fikir yapılarından dolayı filozofların veya onların fikirlerinin birbiri arkasından yıkılıp düşmesi manasını içermektedir. Bu manada ağırlık noktası tutarsızlık mefhumudur. Metinde kelimenin kullanılmış olduğu yerler bu hususta bir fikir verebilir. (Küyel, M. Türker, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1956, s. 8-11.)

² Duran, Recep, "Giriş" *Tehâfüt'ül Felasife (Kitâbu'z-Zuhr)* içinde, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, s. XI.

sonrada bu gelenek içerisinde kabul edilmiş olan eserlerin muhteva olarak ne gibi özellikler taşıdığını ifade etmeye çalışacağız.

Tehâfüt Geleneği

Tehâfüt geleneğinin oluşumundaki temel faktörlerden biri olarak kelim ekollerinin ortaya çıkması ve devamında, kaçınılmaz bir şekilde beliren din -felsefe buluşmasının sonucu başlayan ve gelişen tartışmaların olduğunu ifade etmiştik. Bu bağlamda Tehâfüt geleneğinin ortaya çıkış sürecinde kelim ekollerinin özelliklerini konumuzla olan ilgisi oranında tespit etmek yerinde olacaktır. Genellikle kelim ekolleri ilgili olarak daha çok İbn Haldun tarafından ortaya konmuş olan ayırım³ benimsenmektedir. Bu ayırma göre belli başlı iki devreden söz edilir. Bunlar; ilk olarak *mütekaddimûn* de denilen felsefenin kelim'a girmesinden önceki dönem, ikinci olarak da felsefenin kelim'a girdiği dönemle birlikte kelim'ın felsefileştiği *müteahhirûn* olarak isimlendirilen dönemdir. Burada özellikle müteahhirûn ve buna bağlı olarak kelim'ın felsefileştiği dönem, Tehâfüt geleneğinin alt yapısını oluşturan temel faktörlerin başında yer alır.

İbn Haldun'un ayırımından hareketle mütekaddimûn yani felsefenin kelim'a girmesinden önceki döneme göz atacak olursak, Eş'ari ve Mutezile okulları ön planda yer almaktadır. Bu dönemde kullanılan akıl yürütme teknikleri, ispatlama tarzları, usulleri kısaca şu şekilde ifade edilebilir. Eserlerindeki tartışma ve ispat etme usullerinin, genelde "hitabet ve edebiyata"⁴ dayandığı, teknik usullerden yoksun oldukları ve ağırlıklı olarak "metotsuz, düzensiz, yalnızca ikna etmeye ve kendi iddiasını haklı çıkarma"⁵ amacına yönelik bir tarzda yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu aşamada dikkat çekilmesi gereken hususlardan biride çeviri faaliyetleridir. Antik felsefenin İslam dünyasına kazandırılması çabası ile çeviri faaliyetlerinin artması, kelim okullarının üzerinde bir etki yapmış olmakla birlikte bu etkinin sınırlı kaldığı söylenebilir. Bu dönemdeki çeviri faaliyeti asıl

³ Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime II*, çev. Zakir Kadiri Ugan, M.E.B Yay., İstanbul, 1970, s. 535-538,606,608.

⁴ İzmirli, İsmail Hakkı, *İslam'da Felsefe Akımları*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1995, s. 39-41.

⁵ Arslan, Ahmet, *Haşiye Ala't-Tehâfüt Tahlihi*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1987, s. 12-13.

etkisini kelimadan daha ziyade felsefede göstermiştir. Bu felsefî hareketin en önemli temsilcileri ise bilindiği gibi Kindî, Farâbi, İbn Sina, İbn Rüşd gibi filozoflardır.⁶

Mütekaddimûn dönemin sona erdiği ve felsefenin kelimâ'a girmesiyle başlayan müteahhirûn döneminin temsilcileri olarak Gazzâlî (505/1111) ve Fahreddin Razî (606/1209) zikredilebilir. İki dönemi birbirinden ayıran kesin çizgi, 'Aristo mantığının kelimada kullanılması' ile belirlenmektedir. Aristo mantığının kullanılmaya başlamasıyla kelimâ ilmine dair ilk eser yazan Gazzâlî olmuş ve daha sonraları Fahrettin Razî de bu usulü devam ettirmiştir.⁷

Gazzâlî, Aristo'nun "akla yüklediği rolü tenkit etmekle birlikte, rasyonel bir düşünce geliştirme"⁸ çabasıyla İslam düşüncesinin önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu yönüyle Gazzâlî, İslam dünyasında, bir dönemin ve farklı bir anlayışın başlatıcısı olarak tanınmakta ve bilinmektedir. Bunun nedeni olarak onun "mantık ilmine olan yakın ilgisi"⁹ gösterilebilir.

Mantık ve felsefe'nin ilk defa İslam dünyasına girmesi, her ne kadar M.S. IX ve X. asırlarda tercüme faaliyetleri sonucu olmuş olsa da, özellikle mantığın sadece girmiş olmakla kalmayıp, "İslami ilimlerle mecedilerek ve terminolojisine varana kadar bir değişiklikle kelimâ ilmi içinde yer alması"¹⁰ ilk defa Gazzâlî ile mümkün olabilmiştir. Gazzâlî, Aristo mantığını "İslami anlayışa aykırı olmayan esaslarla"¹¹ yeniden düzenlemiştir. Gazzâlî'nin *El-İktisad f'il İtikad* adlı eseri bu esasa göre hazırlanmış olduğu çalışmalarındandır. Gazzâlî'ye bunun ilhamını veren kişinin İbn Hazm olması kuvvetle muhtemeldir. Gazzâlî, İbn Hazm'ın

⁶ Detaylı bilgi için bkz. Sarıoğlu, "Osmanlıda Felsefe-Kelimâ-Tasavvuf İlişkileri", *Osmanlı*, C.VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 217-219; Arslan, *a.g.e.* s. 11-12.

⁷ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 537-538,606; Sarıoğlu, *a.g.m.*, s. 218.

⁸ Başçı, Vahdettin, "Gazzâlî'nin İslam Filozoflarını Tekfiri Konusunda Bir İnceleme", *Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Dergisi*, Sayı: 29, Temmuz-Ağustos 1991, s. 40.

⁹ Bolay, S. Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziği'nin Karşılaştırılması*, M.E. B. Yay., İstanbul, 1993, s. 20.

¹⁰ Güzel, Abdurrahim, *Karabaği ve Tehâfüt'ü*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991, s. 3; Küyel, *a.g.e.*, s. 27.

¹¹ Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziği'nin Karşılaştırılması*, s. 20.

izinden giderek, “Aristo mantığını felsefi ilimlerin yanı sıra, kelim ve fıkıh ilimleri için de bir yöntem”¹² olarak kullanmıştır.

Gazzâli'nin ilk defa mantık ilminin dine aykırı olmadığını söylemesi üzerine, mantık zorunlu ilimlerden kabul edilerek mantık bilmeden sağlam bilgiler elde edilemeyeceği düşüncesi yaygın bir kanaat haline almıştır. Ona göre mantık'ta dinle ilgili “olumu veya olumsuz bir husus yer almaz, ilkeleri genellikle doğru olup, nadiren hatalar”¹³ bulunmaktadır. Bunun sonucu olarak mantığın kullanılmasıyla dini ilimlerde sistem ve metodoloji önem kazanmış, görüşlerini yalnızca “ikna etme ve kendi fikrini hâkim kılma”¹⁴ gayretinden daha ziyade belirli metotlara dayalı tenkitlerin yapılması ve akli delillerle destekleme çabası öne geçmiştir.

Gazzâli'nin getirdiği yenilik olarak burada şunları söylemek mümkündür. Gazzâli, kendisine kadar pek fazla görülmeyen tenkit metodunu getirmiş, doğrudan tenkit yerine, belli bir alt yapıdan sonra tenkide geçmeyi tercih etmiştir. Gazzâli, öncelikle problemleri tespit etmekte, daha sonra da, onlara çözüm üretmeye çalışmaktadır. Eserlerinde, hangi konuyu nerede ve nasıl tartışacağını, incelediği konuların diğer konularla olan ilgisini, bunların başka hangi çalışmada ele alınması gerektiğini ifade etmekte, vakti geldikçe gerçekleştirmektedir. Hatta S. Hayri Bolay, felsefe tarihinde böylesine “sistemli bir şekilde düşünüp yazan ve düşüncelerini gerçekleştiren filozofa çok az rastlanacağını”¹⁵ ifade etmektedir.

Bilindiği üzere Gazzâli, *Tehâfüt'ül-Felasife*'yi belli bir alt yapıdan sonra kaleme almıştır. O, iki yıl felsefi ilimlerle uğraşır, bu süre sonunda bir yıl da bu ilimler üzerinde düşünür ve muhakemede bulunur. Bu ön hazırlık safhasından sonra eser kaleme alma safhası başlar. İlk olarak,

¹² Detaylı bilgi için bkz. Saruhan, Müfit Selim, “Zahiriliğin Öncüsü İbn Hazm'da Felsefi Meseleler”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 8, Sayı: 25, Mayıs -Ağustos 2006, s. 164.

¹³ Gazzâli, *El-Munkızu Min-ad-Dalâl*, çev. Hilmi Güngör, M.E.B. Yay., İstanbul, 1994, s. 32-33; *Felsefenin Temel İlkeleri (Makasid El-Felasife)*, çev. Cemaleddin Erdemci, Vadi Yay. Ankara, 2001, s. 32; İzmirli, a.g.e., s. 44.

¹⁴ Güzel, a.g.e., s. 3.

¹⁵ Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzâli Metafiziği'nin Karşılaştırılması*, s. 19-20.

filozofların maksatlarını ve görüşlerini, eleştirmeksizin objektif olarak ortaya koymak amacıyla *Makasidü'l-Felasife*'yi kaleme alır. Böylece Gazzâli, *Tehâfüt*'ün ilk adımını atmıştır. O'na göre filozofların görüşlerini veya her hangi bir düşünceyi tam olarak inceleyip araştırmadan, herhangi bir tenkitte bulunmak doğru değildir, hatta böyle bir hareket Gazzâli'nin bakış açısıyla "karanlığa atış yapmak ve körü körüne gidiş"¹⁶ demektir. O, bu eserinde ne yapacağını şöyle açıklar: "Bu kitapta hakkın batıldan iyinin kötüden ayırt edilmesiyle meşgul olmadan, onların ilimlerinden bahsetmeyi, onları anlatmayı istedim. Bundan sonra *Tehâfüt'ül-Felasife*'de batılları iyice anlaşılincaya kadar açacağız."¹⁷

Gazzâli'nin *Tehâfüt'ül-Felasife*'si bu açıdan özellikle mantık konusunda çok değerli bir örnektir. Bu eserde Gazzâli, hem filozoflar kadar felsefi konulara hâkim, hem de en az onlar kadar "büyük tartışmacı"¹⁸ olarak görünmektedir. Gazzâli, filozofların akıl yürütme ve ispat tarzlarında kullandıkları bütün usul ve esaslara vakıf ve kendi delillerini de onların usullerine uygun biçimde ortaya koyacak kadar da donanımlıdır. Bu çerçevede değerlendirildiğinde Gazzâli, *Tehâfüt'ül-Felasife*'si ile kelami ve felsefi konuların bir arada ve karşılaştırmalı olarak incelenebileceğinin ilk ve en bariz örneğini ortaya koymuştur. Böylece İslam düşüncesinde felsefi önermelerin hakikat değerlerinin tartışılması Gazzâli ile başlamış, ama onunla bitmemiştir. Çünkü Gazzâli ile başlayan bu süreç çerçevesinde kaleme alınan *Tehâfüt'ül-Felasife*'nin etkisiyle birçok eserler yazılmış ve bu durum silsile halinde devam etmiştir. Bu silsile özellikle kelam-felsefe literatüründe önemli bir yere sahiptir.¹⁹

Tehâfüt geleneğinin en önemli özelliklerinden birisi de, aynı zamanda bir "polemikler geleneği"²⁰ olmasıdır. Gazzâli'nin, *Tehâfüt*'ünde kendi görüşlerini ortaya koymaktan çok filozofların kendi prensipleri ile

¹⁶ Gazzâli, *El-Munkızu Min-ad-Dalâl*, s. 25–26; *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 35.

¹⁷ Gazzâli, *El-Munkızu Min-ad-Dalâl*, s. 34–35; *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 36.

¹⁸ İzmirli, *a.g.e.*, s. 43–44.

¹⁹ Detaylı bilgi için bkz., Arslan, *a.g.e.*, s. 13; Güzel, *a.g.e.*, s.1; Duran, *a.g.e.*, s. XI; Yeşilyurt, *Temel, Gazzâli ve Farabi'ye Göre "Mucibü'n Bi'z-zat" Kavramı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1994, s. 2.

²⁰ Arslan, *a.g.e.*, s. 19.

çelişkiye düştükleri noktaları, yani tutarsızlıklarını göstermeye yönelmiş olduğu bilinmektedir. Gazzâli, kendisini bu eserinde, filozofların kullandığı bilimsel yöntem ve teknikleri kendilerine karşı kullanan ve filozofları yine kendi görüşlerine dayanarak çürütmek isteyen bir tartışmacı olarak konumlandırmaktadır. Dolayısıyla Gazzâli'nin temel iddiası, "filozofların matematik bilimlerinin hepsinde ve tabiat bilimlerinin bir kısmında sahip oldukları doğrulukları kendinden aşikâr olan önermelere ilahiyatlarında sahip olmadıklarını"²¹ göstermeye çalışmak şeklinde ifade edilebilir. Bu iddia, oldukça basit gibi görünmekle birlikte bilim ve felsefenin en temel konularından birisini oluşturur.

Burada üzerinde durulması gereken bir meselede Gazzâli'nin İslam düşüncesi içerisinde önemli bir yeri olduğu kabul edilmekle birlikte olumsuz etkisinden de bahsedilir. Gazzâli'nin bu olumsuz etkisi, Farâbi ve İbn Sina'ya karşı yaptığı eleştirilere bağlanmaktadır. Gerçekten de Gazzâli'nin söz konusu eserinde, filozofların görüşlerini eleştirmekle kalmayıp bunlardan üçünde onları küfürle itham etmesinin, felsefeye karşı İslam dünyasında olumsuz bir tavrın oluşmasına neden olduğu genellikle kabul edilmektedir. Ancak Gazzâli'ye atfedilen bu olumsuz etkinin sadece onun şahsıyla ilişkilendirmek yerine, tarihi, siyasi, dini ve daha başka birçok etkenlerle birlikte irdelenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Ahmet Arslan'ın da işaret ettiği gibi, "uzun süreçler içerisinde gelişen entelektüel bir yapının, sadece bir kişinin etkisine bağlanmak sureti ile kesin bir biçimde ortadan kalkmış olabileceğini düşünmek"²² bir olayın tek bir sebeple izah edilemeyeceği hatta birçok sebeplerinin olabileceği yaklaşımına da uygun düşmemektedir.

Gazzâli'nin İslam dünyasında olumsuz etkiye yol açtığı iddiası şöyle bir ön yargıdan kaynaklanmaktadır. Gazzâli, Eş'ari geleneği içinde kabul edilmektedir. Eş'ari gelenek ise akılcı kabul edilen mutezile içinden

²¹ Gazzâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Kaya, Mahmut - Sarıoğlu, Hüseyin, Klasik Yay. İstanbul, 2005, s. 4-11; Gazzâli, *El-Munkızu Min-ad-Dalâl*, s. 32-33.

²² Kafadar, Osman, "Osmanlılarda Felsefe Eğitimi", *Türk Yurdu*, C. 19-20, sayı: 148-149, Ankara, Aralık 1999-Ocak 2000, s. 298.

ayrılarak kendisini daha çok vahiyle ifade ettiği intibasını vermesi sebebiyle bu geleneği eleştirme hususunda temkinli hareket edilmiştir. Bu yaklaşımın neticesinde Gazzâlî'ye biçilen yüksek otorite, sonra gelenler için aşilamaz olduğu şekilde bir ön yargıya neden olmuştur. Uzun müddet bu ön yargılı tutumun kırılması mümkün olamamıştır. Çünkü Gazzâlî'nin verdiği her hüküm, "kendisindeki istidadın ve birçok meseleye vukufiyetinden dolayı mesnedi aranmaksızın kabul edilecek seviyede görülmüştür. Bu durum felsefeciler ile kelimciler arasında çatışmalara neden olmuştur. Bunun neticesi olarak da felsefe, dini ilimlerin dışında tutulmaya çalışılmış ve pek çok bilim adamı felsefeye peşin hükümlü olarak tavr almışlardır."²³

Gazzâlî ve Fahreddin Razi'nin temsil ettiği dönemden sonra kelam ilmi ile felsefi ilimlerin konularının birbirinden ayırt edilemeyecek hale geldiğin yeni bir dönem başlar. Adudüddin el-Îcî (Ö.1355), Saduddin Taftazani (Ö.1390), Seyyid Şerif Cürçani (Ö.1413), bu dönemin temsilcileri arasında kabul edilmektedir. Böylece Tehâfütlerin ilki, mantığın ve felsefi usullerin kelama girmesi döneminde Gazzâlî tarafından 1095 tarihinde yazılmış, diğerleri ise bu usullerin yaygınlaştığı, kelami eserlerin, felsefi özellik taşıdığı daha sonraki dönemlerde kaleme alınmıştır. Zira Gazzâlî sonrası, kelam âlimlerinin eserlerine baktığımızda, bu eserlerde "felsefi konulara ayrılan yerin, diğer konulardan oldukça fazla"²⁴ olduğunu söylemek mümkündür.

Gazzâlî'nin yolundan devamla Tehâfüt geleneği içinde kaleme alınan bu eserlerin, kelam felsefesinin tartıştığı problemleri ele alan eserler niteliği taşıdıkları, hatta Gazzâlî'nin tesiriyle, kelimcilerin eserlerinde artık kelamın, "büyük ölçüde felsefi bir karakter"²⁵ kazanmış olduğu ifade edilebilir. Bir adım daha ileri giderek bu geleneğin özü dikkate alındığında felsefi bir düşünce hareketi olduğu söylenebilir. Çünkü bu hareket,

²³ Aydın, İbrahim Hakkı, "Gazali'nin Filozofları Tekfirinde Farabi'nin Yeri", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 14, Ankara, 1994, s. 27.

²⁴ İzmirlı, a.g.e., s. 47.

²⁵ Küyel, a.g.e., s. 27.

“dogmatik bir malzemedan hareket ederek akli bir değeri hedefleyen, eleştirel, tutarlı, birlikli bir düşünceler bütünü olarak felsefi bir özelliğe sahip”²⁶ olması bakımından felsefi düşüncenin özelliklerini taşımaktadır. Tehâfütlerin muhtevaları konusu ele alınırken bu konu üzerinde durulacaktır.

Böylece felsefe-din münasebeti üzerine İslam dünyasında Gazzâlî’den başlamak üzere XIX. yüzyıla kadar gelen çeşitli dönemlerde özellikle Tehâfütler vasıtasıyla ilgilenilmiştir. Bunun sonucunda bu isim altında bir gelenek oluşmuş, aynı dönemde ve aynı yıllarda Tehâfütler kaleme alınmıştır. Hatta bunların bir kısmı doğrudan devlet teşviki ile yazılmış, böylece devlet yönetiminde dahi etkinliğini sürdürmüştür.

Tehâfüt geleneğinin başlatıcısı olmak özelliği kendisine ait olmakla birlikte felsefe-din münasebeti meselesinin Gazzâlî’den sonra da devam ettiğini ifade etmiştik. Dolayısıyla Gazzâlî’den sonra yetişmiş olan bu düşünürlerin yeni bakış açıları da eklenerek Tehâfüt geleneği devam etmiş ve müstakil eserler şeklinde tekrar ele alınmıştır. Nitekim Gazzâlî’nin başlatmış olduğu tartışmaya, Endülüs’ten Meşşâî ekole mensup olan İbn Rüşd (595/1199) katılmış ve Gazzâlî’ye cevap olarak *Tehâfüt et-Tehâfüt* ²⁷ adlı eserini kaleme almıştır. O, bu eserinde esas olarak Gazzâlî’nin hedef aldığı filozofların savunmasını yapmış, Gazzâlî’yi meseleleri anlamamakla suçlamış, eleştirilerinin yersiz olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Tehâfüt geleneği, Osmanlı Türk düşüncesinde de oldukça önemli bir yere sahiptir. Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde İslam felsefe geleneğinin yeniden canlandırılma teşebbüsü ile karşılaşırız. Bu teşebbüs, Gazzâlî sonrası İslam dünyasında ortaya çıkan felsefi durgunluğun canlandırılmasına yöneliktir. Esasen felsefi alandaki etkinliklerin gerilemesinin sebebi olarak gösterilen Gazzâlî’nin *Tehâfüt’ül-Felasife*’sinin diğer

²⁶ Sözen, Kemal, *İbn Kemal’de Metafizik*, Fakülte Yay., I. basım, Isparta, 2001, s. 33-34.

²⁷ İbn Rüşd, *Tehâfüt et-Tehâfüt*, Alamiye Matbaası, Mısır, 1302; *Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)* çev. Işık, Kemal - Dağ, Mehmet, Samsun, 1986.

tarafından İslam düşüncesinde yeni bir tartışmanın da kaynağı olmuş, günümüzde de olmaya devam etmektedir.²⁸

Fatih Sultan Mehmet'in akli ve felsefi ilimlere karşı olan ilgisi ve merakı sebebiyle, bu ilimleri teşvik eder nitelikte tavır sergilediğinin bir kanıtı olarak da değerlendirebileceğimiz Tehâfüt yazdırma isteği, "fikrî atmosferdeki dinamizmin yeniden sağlanması"²⁹ amacını taşımaktadır. Fatih Sultan Mehmet, Gazzâlî'nin filozofları eleştirdiği *Tehâfüt'ül-Felasife*'deki sorunların yeniden tartışılması amacıyla gerek Alâeddin Ali el-Tusi'yi (Ö. 887/1482)³⁰ gerekse Bursalı Hocazade Mustafa Muslihiddin'i (893/1488)³¹ görevlendirmiştir. Fatih buyruğunda³² Gazzâlî'nin Tehâfüt'ü biçiminde bir eser yazıp imamlar ve hekimler arasındaki görüşleri karşılaştırsınlar, irdelesinler istemiştir. Buyruğun gereği olarak Ali Tusi, *Kitabu'z-Zuhr* ve Hocazade, *Tehâfüt'ül Felasife* adlı birer eser kaleme alırlar.

Ali Tusi, eserinde filozofların ilahiyat konularında ileri sürmüş oldukları tezlerini inceleyerek açıklamaya çalışmaktadır. Bunu yaparken O, filozofların tezlerinin 'zorunlu' olmadığını, aksini ispat etmeye çalışmak veya bu tezlerdeki çelişkileri göstermek istediğini ifade eder. Ancak eserin hatimesinde³³ işaret ettiği üzere Ali Tusi, filozofların bütün söylediklerini reddetmez. Çünkü filozofların sözlerinde kesin doğru olanlar vardır, kesine yakın bir zanla doğru olanlar vardır, bu şekilde olmayıp da öyle zannedilenler vardır, tereddütlü olanlar vardır ve nihayet geçersiz

²⁸ Detaylı bilgi için bkz. Bolay S. Hayri, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, Akçağ Yay., Ankara, 2005, s. 255-263; Karlığa, Bekir, "Gazzâlî ve Tehâfüt'ül Felasife", *Filozofların Tutarsızlığı*, içinde, Çağrı yay. İstanbul, 1981, s. XXIX-XXX; Poyraz, Hakan, "Var mı, Yok mu? Osmanlı'da "Felsefe Yoktur" İddiası Üzerine...", *Türk Yurdu*, Aralık 1999-Ocak 2000, C. 19-20, sayı: 148-149, Ankara, s. 286; Aydın, İbrahim Hakkı, "Tehâfüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 26, Erzurum, 2006, s. 57-74; Sözen, Kemal, *a.g.e.*, s. 29-30;

²⁹ Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, s. 261-262.

³⁰ Runyun, Mustafa-Keskioğlu, Osman, *Fatih Devrinde İlim ve O devirde Yetişen İlim Adamları*, Diyanet Yayınları, Ankara, 1953, s. 10-11.

³¹ Hoca Sadettin Efendi *Tacu't-Tevarih*, (hazırlayan, İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı, Eskişehir, 1992, s. 110-121; Runyun, Mustafa-Keskioğlu, Osman, *a.g.e.*, s. 11-13.

³² Detaylı bilgi için Bkz., Hoca Sadettin Efendi, *a.g.e.*, s.89; Kemal Paşazade, *Tehâfüt Haşiyesi*, çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 3-4; Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, s. 255-263; Arslan, Ahmet, "Kemal Paşazade'nin Felsefi Görüşleri" (*Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*) içinde, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1986, s. 89; Runyun-Keskioğlu, s. 10-11; Deniz, Gürbüz, "Mustafa Muslihiddin Hocazade", *Osmanlı*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 102.

³³ Tusi, Ali, *Tehâfüt'ül Felasife (Kitâbu'z-Zuhr)*, çev. R. Duran, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, s. 12.

olduğuna hükmedilenler vardır. Ali Tusi'nin bu eserinde asıl ele aldığı işte bu geçersiz olduğuna hükmettiği iddialardır.

Hocazade de eserinde, filozofların görüşlerinden Gazzâli'nin ele aldığı veya almadığı hususları özetleyerek filozoflara karşı koymak, "hak ehline vaaz etmek, hata edenlere hatalarını göstermek"³⁴ amacını taşımaktadır. Eserin yazdırılış gayesi, filozoflarla Gazzâli arasındaki tartışmayı ortaya koymaktır, ancak meseleleri ortaya koyarken tarafgir olmaktan olabildiğince kaçınmaya çalışmış yeri geldiğinde filozofların tarafını tutmuş, yeri geldiğinde ise hem Gazzâli'yi hem de filozofları eleştirmiştir. Eser bir takım yaygın yanlış kanaatlerin³⁵ ifade ettiği şekli ile İbn Rüşd'ü tenkit Gazzâli'yi tasdik etmek şeklinde yazılmış değildir. Buradaki taraflar en belirgin şekilde Gazzâli ve İbn Sina'dır. Hocazade, Gazzâli ile İbn-i Rüşd arasındaki tartışmadan ne bahsetmiş ne de ayrıca İbn Rüşd'ün delillerini değerlendirmiştir, sadece Gazzâli'den bazen tenkit ederek veya onun delillerini zikrederek bazen de ondan hareketle düşüncelerini ifade etmiştir. Diğer konularda filozoflar karşısında kendi düşüncelerini ortaya koymuştur. Buna karşılık eserinde Nasireddin Tûsi'den özellikle bahsetmesi dikkate değer bir farklılık olarak ifade edilebilir.

Bu çerçevede Gazzâli ve kelami geleneğe özellikle Hocazade'nin yaptığı eleştiri, bu gelenek içerisinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. O zamana kadar kelim geleneği içinde eleştirilmemiş olan Gazzâli'ye bazı görüşlerinden dolayı muhalefet etmiş ve fikirlerini eleştirmekten geri durmamıştır. Onun bir takım görüşlerinde yanıldığını belirten Hocazade, zamanının düşünce geleneği içinde bulunan ön yargıları yıkarak yeni bir ivme kazandırmak için ön ayak olmaya çalışmıştır. Böylece Fatih'in teşviğiyle, özellikle Hocazade'nin Tehâfüt'ü, bu ön yargının kırılması ve felsefi düşüncenin önünün açılması amacına yönelik önemli bir gayret olarak ifade edilebilir. Özellikle medrese önde gelenlerinin ve Fatih'in, Hocazade'nin eserine Ali Tûsi'den daha çok değer vermeleri, felsefenin

³⁴ Hocazade, M. Mustafa, *Tehafütü'l-Felasife*, Mısır, 1302, s. 4.

³⁵ Detaylı Bilgi İçin bkz. Küyel, *a.g.e.*, s. 56; Cündioğlu, Dücan, "Cehaletin Tarihçesi", *Yeni Şafak Gazetesi*, 31 Temmuz 2004.

medrese öğretiminde yeniden canlanmasına yönelik bir tavrın olduğuna işaret etmesi bakımından da önemlidir.³⁶

Tehâfütler konusu Fatih'ten sonra da Osmanlı bilginlerinin üzerinde çalıştığı bir konu olmaya devam etmiştir. Nitekim XVI. yüzyıla gelindiğinde meselenin tekrar ele alındığını görüyoruz. Geleneğin devamı niteliğinde Hocazade'nin öğrencisi olan Kemal Paşazade (940/1533)³⁷ tarafından da bir eser kaleme alınmıştır. *Haşiye ala Tehâfüt'ül-Felasife* isimli eser, Hocazade'nin Tehâfüt'ü üzerine on beş mesele olarak yazılmış olan bir haşiye niteliğindedir.

Kemal Paşazade'nin çalışması Tehâfütlerin sonuncusu değildir. Muhiddin Muhammed Karabaği (942/1535)³⁸, *Ta'lika ala Şerhi Tehâfüt'ül-Felasife li Hocazade* adlı bir eser kaleme almıştır. Bu eser, Hocazade'ye bir şerh niteliğinde konuları ele almaktadır. Karabaği, zaman zaman Hocazade'yi tenkit etmekle beraber şekil itibariyle ona bağlı kalmıştır. Konuları ele alışıta mümkün olduğunca objektif olmaya çalışmıştır.³⁹

Tehâfütlere olan bu ilgi daha sonra da devam etmiş XVIII. yüzyıl da konuyla ilgilenilmiştir. Bu dönemde yazılmış olan Mestcizâde Abdullah Efendi'nin (Ö.1735–36), *El-Mesalik fi'l-Hilafiyat beyne-l Mütekellimin ve'l-Hukema*⁴⁰ adlı bir eseri mevcuttur. Ancak Mestcizâde'nin eseri, Tehâfüt geleneği içerisinde kabul edilen eserlerdeki konularla benzer konuları ele almış olmasına rağmen Tehâfüt geleneği içerisinde değerlendirilmemektedir. Buna karşılık XIX. Yüzyılda yazılmış olan Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin (1858–1920)⁴¹ "İbn Rüşd'ün Felsefi Metodu ve İmam Gazzâli

³⁶ Hocazade, *a.g.e.*, s. 4; Detaylı bilgi için bkz. Kemal Paşazade, *a.g.e.*, s. 511; Arslan, *a.g.e.*, s. 18; Deniz, *a.g. m.*, s. 105-106.

³⁷ Öçal, Şamil, *Kemal Paşazade'nin Felsefi Ve Kelami Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000, s. 18-21.

³⁸ Güzel, *a.g.e.*, s. 20-26.

³⁹ Güzel, *a.g.e.*, s. 52-56.

⁴⁰ Detaylı Bilgi İçin Bkz. Öktem, Ülker, *Mestcizâde'nin "Al-Hilâfiyyât Bayna al-Hukamâ' Ma'a Al Mutakallimin va Al- Hilâfiyyât Bayna Al-Mu'tazila Ma'a Al-Aşa'ira va Al-Hilâfiyyât Bayna Al-Aşa'ira Ma'a Al-Mâturîdiyya" Adlı Eseri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.

⁴¹ Bkz. Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972, s. 233–237.

İle Bazı Konulardaki Münazarası"⁴² Tehâfütler geleneği halkasının bir ürünü olarak değerlendirilmektedir.

Belirtilmesi gereken diğer önemli bir noktada şudur ki, Tehâfüt geleneği içerisinde kabul edilen daha başka bir takım eserlerden de bahsedilmektedir. Ancak isimleri kaynaklarda geçmekle birlikte henüz eserlere ulaşamadığı için var oldukları kesinlik kazanmamıştır.⁴³

Muhteva Bakımından Tehâfütler

Kelam'ın Gazzâli sonrasında istikametini belirleyen diğer önemli bir değişiklik "muhtevasında ve kompozisyonunda"⁴⁴ meydana gelen değişikliktir. Bu değişikliğin nedeni, daha öncede ifade edildiği üzere müteahhirün döneminden itibaren artık felsefenin daha büyük bir ölçüde kelamın içine girmiş olmasıdır. Bu aşamada din-felsefe münasebeti ile ilgili çalışmalara bakıldığında ağırlıklı olarak ele alınan konular; Âlem ezeliyeti ve ebediliği, Allah'ın zâtı ve sıfatları, Tanrı'nın zâtının dışında olanları ve cüzileri bilip bilemeyeceği, gökkürelerin canlı olup olmadığı, hareketin ilkeleri, ruhun varlığı ve niteliği, cesetlerin haşri, mucizenin mümkün olup olmadığı gibi ve bunlara bağlı diğer konular şeklinde sıralanabilir.⁴⁵ Çalışmamıza konu olan Tehâfütler de incelendiğinde aynı şekilde yukarıda ifade edilen meselelerin ele alınıp tartışıldığı görülecektir. Bu aynı zamanda Gazzâli ve sonraki dönemlerde hangi problemlerin felsefe-din münasebeti ile ilişkilendirildiğini, bu bağlamda hangi konuların ele alındığını da göstermek bakımından önemlidir.

Buradan hareketle Tehâfütlerde işlenen konular genel bir tasnife tabi tutulduğunda, temelde tabiat ve ilahiyat olmak üzere iki bölümden meydana geldiği fark edilebilir. Bunlar;

⁴² Şeyhülislam Musa Kazım, *Külliyât (Dini ve içtimai makaleler)*, Sadeleştiren ve Notlarla Yayına Hazırlayan Doç. Dr. Ferhat KOCA, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 209-266; Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, s. 257.

⁴³ Detaylı bilgi için bkz., Güzel, *a.g.e.*, s. 12-14.

⁴⁴ Arslan, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁴⁵ Küyel, M.Türker, *a.g.e.*, s. 5.

I- Tabiat gurubuna giren meseleler kendi aralarında tabiata ve insana ait olmak üzere gruplandırılabilirler: Tabiata ait olan konular, mucize, insan ruhu ve ölümden sonra dirilmeye ilgili olan meselelerdir.

II- İlâhiyat grubuna ait olan meseleler ise kendi aralarında şöyle bir gruplanmaya tabi tutulabilir: a- Tanrı'nın zatına ait olan meseleler; Tanrı'nın birliği. Tanrı'nın tarifinin yapılamaması, basit olması, cisim olmaması, Tanrı'nın sıfatları ve özellikle ilim sıfatının Tanrı'ya izafesi gibi konulardır. b- Tanrı ile âlem arasındaki münasebetten doğan meseleler; bunlar iki gurupta toplanabilirler. İlki âlemin ezeli ve ebedi olup olmadığı, ikincisi âlemin bir yapıcısının var olup olmadığı meseleleridir. c-Gök hakkındaki meseleler; göğün canlı oluşu, göğün hareketinin maksadı ve gök ruhlarının ilmi hakkındadır.⁴⁶

Tehâfütlerin yapısını oluşturan meselelere muhteva açısından dikkatle bakıldığında, Gazzâlî'nin eserinde kelimâ'ya ait diğer eserlerinden farklı bir yol izlendiği fark edilecektir. Gazzâlî, Tehâfüt'ünde diğer kelimâ eserlerinden farklı olarak Tanrı ile ilgili meseleleri sona bırakmıştır. Önce Tanrı-âlem ilişkisi ilgili konuları, daha sonra Tanrı ile ilgili konuları ve nihayet tabiata dair konuları ele almıştır.⁴⁷

Konuların bu şekilde sıralanışı, bu eserlerin kelimâ'ya ait bir eser olmaktan çok felsefi bir eser olarak ele alındığını düşündürmektedir. Çünkü kelimâ'da "ana prensibe bağlı kalınarak 'Tanrı'dan âleme' gidiş söz konusudur. Gazzâlî'nin Tehâfüt'ünde ise bunun tersine bir yol takip edilmiş, filozofların prensiplerine bağlı kalınarak, 'âlemden Tanrı'ya gidiş' esas alınmıştır.⁴⁸ Acaba Gazzâlî'nin bu şekilde hareket etmesinin ve Tehâfüt'ünü bu sıralamaya uygun olarak ele almasının nedeni hakkında ne söylenebilir? Bunun nedeni olarak Gazzâlî'nin bu eserini, filozofların bu konulardaki düşüncelerini çürütmek, tutarsızlıklarını göstermek için

⁴⁶ Bkz. Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felasife*, Neşr. Süleyman Dünya, Mısır, 1958; *Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Kaya, Mahmut - Sarioğlu, Hüseyin, s. XIII-XV; *Tehâfüt el-Felasife (Filozofların Tutarsızlığı)*, çev. Karlığa, Bekir, Çağrı Yay. 1981, İstanbul, s. XIII-XVI; Küyel, M.Türker, a.g.e., s. 63.

⁴⁷ Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, s. 260; Güzel, a.g.e., s. 5-6.

⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz. Atay, Hüseyin, "Sunuş", *Kelimâ'a Giriş (el-Muhassal)* içinde, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. XX-XXIII.

polemik tarzda bir eser olarak tasarladığını, dolayısı ile bu meseleler üzerinde filozofların tabii akıl yürütme zincirlerini, mantıki sıralarını takip ettiğini, böylece filozofların kendi sistemleri içinde, kendilerini tenkit etme yolunu özellikle tercih ederek eserini buna göre yazmış olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁹

Konu başlıkları itibariyle incelediğimizde Gazzâlî'nin Tehâfüt'ü yirmi meseleden oluşmaktadır. İbn-i Rüşd, eserini Gazzâlî'nin itiraz ve karşı iddialarına karşılık vermek için yazdığından dolayı, o da aynı meseleleri ele almıştır. Eserinin bir reddiye olması itibariyle, konular arasında herhangi bir farklılık gözetmeksizin Gazzâlî'nin sistematüğinde meydana getirmiştir. Ali Tusi'de de bölüm sayılarında herhangi bir farklılığa rastlanmaz. O da eserini yirmi bölümde tamamlamıştır.

Osmanlı dönemine gelindiğinde ise öncekilerde olmayan bir takım yeni meselelerin⁵⁰ eklendiği veya çıkartıldığı hemen fark edilebilir. Filozofların iddialarına karşılık vermek için ilk Tehâfüt'ü her ne kadar Gazzâlî yazmış olsa da takiben yazılan Tehâfütlerde bu problemler yeniden şekillendirilmeye çalışılmıştır. Buna en iyi örnek olarak Hocazade'nin *Tehâfüt'ül Felasife*'si gösterilebilir.

Hocazade öncekilerden farklı olarak, eserini yirmi iki bölümden oluşturmuştur. O'nun yaklaşımı Tehâfütlerde yer alan bir takım meselelerin ayrı başlık altında ele alınması gerektiği yönündedir. Bu şekilde ayrımlar yaparak meseleleri yeni bir bölüm altında ele almak sureti ile yeniden temellendirmeye çalışmıştır. Hocazade'nin Tehâfüt'ünde ayrı bölüm olarak ele alınan fakat Gazzâlî'nin Tehâfüt'ünde mevcut olmayan meseleler şunlardır. Birinci mesele "Tanrı'nın Özü Gereği Mûcib Olduğu Hakkındaki Filozofların İddialarının Çürütülmesi Üzerine", dördüncü mesele "Filozofların, Hakiki Bir'den Ancak Bir Şey Çıkabileceğine Dair Sözlerinin Çürütülmesi Üzerine" ve sekizinci mesele olarak da "Filozofların, Tanrı'nın Bir Şeyin Hem Fâili, Hem Kabul Edeni Olamayacağına Dair

⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz., Arslan, *a.g.e.*, s. 32-33.

⁵⁰ Bkz. Tehâfütlerin bölüm farklılıklarını gösteren tablo için, Güzel, *a.g.e.*, s. 15-18.

Sözlerinin Çürütülmesi Üzerine” başlıklı meselelerdir.⁵¹ Buna karşılık, Gazzâli'nin kitabında mevcut olan “Filozofların Âlemin Bir Yaratıcısı Ve Nedeni Olduğunu İspat Etmekten Aciz Oldukları Hakkında”⁵² başlıklı onuncu mesele Hocazade’de yer almaz.

Kemal Paşazade ve Karabaği, Hocazade’nin yaptığı bu bölümlemenin ışığında, eserlerinde söz konusu yirmi iki meselenin hepsini değil, bir kısmını ele almışlardır. Kemal Paşazade, Tanrı ile ilgili meselelerle, Tanrı-âlem ilişkisini bitirdikten sonra eserine son vermiş, tabiat meseleleri üzerinde durmamıştır. Karabaği ise, genel anlamda sadece, Tanrı-âlem ilişkisini ele alıp, diğer konulara değinmemiştir. Bunun sebebi olarak yazarların kendilerince önemli gördükleri problemler üzerinde durduklarını söylemenin yanında, dönemlerindeki genel eğilimlere uygun olarak hareket etmiş oldukları da düşünülebilir.

İşaret edilmesi gereken bir nokta da Hocazade ve Kemal Paşazade’nin eserleri bir bakıma ansiklopedik çalışmalardır. Bu sebeple meseleler üzerinde önceki bilgileri de içeren bir yapıları olmakla birlikte, belli ölçüde, meseleler etrafında problematik bir çalışmanın da söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.⁵³

Sonuç

Tehâfütler, İslam düşüncesi içerisinde yazıldığı devrin anlayışlarını yansıtmakla birlikte, sonraki dönemlere de ışık tutmuşlardır. Bu bakımdan düşünce tarihi içerisinde Gazzâli’nin Tehâfüt’ü, bu alanda yazılmış ilk örnek olması bakımından önemli bir yer işgal etmektedir. İslam dünyasında Gazzâli’nin bu önemli eseri, hem kendi devrinde hem de devrinden sonra, oldukça ilgi uyandırmış ve asırlar boyu canlılığını korumuş halde korumaktadır. Gazalinin getirmiş olduğu en büyük yenilik olarak mantık ilminin kullanılmaya başlamasıyla İslami ilimlerde metotlu düşünme ve sistematik bir yapı kazandırılmasının yanında rasyonel

⁵¹ Hocazade, *a.g.e.*, s. 5, 31, 56.

⁵² Gazzâli, *Tehâfütü'l-Felasife*, Neşr. Süleyman Dünya, Mısır, 1958, s. 196.

⁵³ Arslan, *a.g.e.*, s. 3, 20.

düşünceye dayalı fikir geliştirmenin önemine işaret etmiş olmasıdır. Böylece din ilimlerinde vahyin yanında akla da gereken önemin verilmesine ön ayak olmuştur. Bununla birlikte İslam dünyasında Gazzâli ve Tehâfüt'ünün bilim ve felsefede durgunluğa ve kopukluğa sebep olduğu yaygın bir kanaat olarak ifade edilmektedir. Ancak ilmi durgunluğun tek sebebi olarak sadece Gazzâli ve Tehâfüt'ünü göstermek hakkaniyetli bir yaklaşım olmasa gerekir. Şu bilinmelidir ki Gazzâli bizzat felsefi konularla ilgilenmiş, araştırmış ve eser vermiştir. Dolayısıyla filozofların iddialarını hangi saikle olursa olsun ilmi bir dirayetle ve cesaretle tartışmış, aslında bu konuda tartışmayı bitiren değil aksine başlatan kişi olmuştur. Şayet tartışmalar Gazzâli'nin ortaya koyduğu problemler bağlamında devam ettirilseydi belki daha çok mesafe kat etmiş olabilirdik. Buradaki temel sorun kanaatimizce daha sonra gelenlerin Gazzâli'nin bu cesaretini örnek alıp yeniden tartışma açmak yerine, Gazzâli'nin yaptığını yeterli bulmalarıdır. Dolayısıyla buradaki hata sadece Gazzâli ve eserinde değil daha ziyade daha sonra gelenlerin kolaycılığında aranmalıdır. Buna mukabil Hocazade bu hususta cesaretle hareket etmiş olması bakımından örnek bir şahsiyet olmuştur. Bu çalışmada da özellikle vurgulamak istediğimiz noktaların başında Hocazade'nin bu tavrı gelmektedir. Onun ve eserinin yeni açılımlara imkân sağlayacak nitelikte olduğunu söylemek önemlidir. Bu durum, felsefi alanda yeniden bir sıçrama, ön yargıların kırılması ve felsefi düşüncenin önünün açılması amacına yönelik önemli bir gayret olarak ifade edilebilir. Nihayet son olarak, farklı dönemlerde yazılmış olan bu eserler aynı zamanda hem önceki hem de yazıldıkları dönemde hangi tartışmaların daha ön plana çıktığı hakkında ve genel bir bakış açısı sağlaması bakımından günümüze ışık tutabilirler.

Kaynakça

- Altunsu, Abdülkadir, **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972.
- Arslan, Ahmet, "Kemal Paşazade'nin Felsefi Görüşleri" (*Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*) içinde, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1986.
- Arslan, Ahmet, *Haşiye Ala't-Tehâfüt Tahlili*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1987.

- Atay, Hüseyin, "Sunuş", **Kelam'a Giriş (el-Muhassal)** içinde, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.
- Aydın, İbrahim Hakkı, "Gazali'nin Filozofları Tekfirinde Farabi'nin Yeri", **Felsefe Dünyası**, Sayı: 14, Ankara, 1994.
- Aydın, İbrahim Hakkı, "Tehâfüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme" **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 26, Erzurum, 2006.
- Başçı, Vahdettin, "Gazzâli'nin İslam Filozoflarını Tekfiri Konusunda Bir İnceleme", **Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Dergisi**, Sayı: 29, Temmuz-Ağustos 1991.
- Bkz. İbn Haldun, **Mukaddime**, çev. Zakir Kadiri Ugan, M.E.B Yay., İstanbul, 1970.
- Bolay S. Hayri, **Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe**, Akçağ Yay., Ankara, 2005.
- Bolay, S. Hayri, **Aristo Metafiziği ile Gazzâli Metafiziği'nin Karşılaştırılması**, M.E. B. Yay., İstanbul, 1993.
- Cündioğlu, Düccane, "Cehaletin Tarihçesi", **Yeni Şafak Gazetesi**, 31 Temmuz 2004.
- Deniz, Gürbüz, "Mustafa Muslihiddin Hocazade", **Osmanlı**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- Duran, Recep, "Giriş" **Tehâfüt'ül Felasife (Kitâbu'z-Zuhr)** içinde, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- Gazali, **Felsefenin Temel İlkeleri (Makasid El-Felasife)**, çev. Cemaleddin Erdemci, Vadi Yay. Ankara, 2001.
- Gazali, **Tehâfüt el-Felasife (Filozofların Tutarsızlığı)**, çev. Karlığa, Bekir, Çağrı Yay. İstanbul, 1981.
- Gazzâli, **El-Munkızu Min-ad-Dalâl**, çev. Hilmi Güngör, M.E.B. Yay., İstanbul, 199.
- Gazzâli, **Filozofların Tutarsızlığı**, çev. Kaya, Mahmut - Sarıoğlu, Hüseyin, Klasik Yay. İstanbul, 2005.
- Gazzâli, **Tehâfütü'l-Felasife**, Neşr. Süleyman Dünya, Mısır, 1958;
- Güzel, Abdurrahim, **Karabaği ve Tehâfüt'ü**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.
- Hoca Sadettin Efendi, **Tacu't-Tevarih**, (hazırlayan, İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı, Eskişehir, 1992.
- Hocazade, M, Mustafa, **Tehâfütü'l-Felasife**, Mısır, 1302.
- İbn Rüşd, **Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)**, çev. Işık, Kemal - Dağ, Mehmet, Samsun, 1986.
- İbn Rüşd, **Tehâfüt et-Tehâfüt**, Alamiye Matbaası, Mısır, 1302.
- İzmirli, İsmail Hakkı, **İslam'da Felsefe Akımları**, Kitabevi Yay., İstanbul, 1995.
- Kafadar, Osman, "Osmanlılarda Felsefe Eğitimi", **Türk Yurdu**, C. 19-20, sayı: 148-149, Ankara, Aralık 1999-Ocak 2000.
- Karlığa, Bekir, "Gazzâli ve Tehâfüt'ül Felasife", **Filozofların Tutarsızlığı**, içinde, Çağrı Yay., İstanbul, 1981,
- Kemal Paşazade, **Tehâfüt Haşiyesi**, çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987.

- Küyel, M. Türker, **Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 195.
- Öçal, Şamil, **Kemal Paşazade'nin Felsefi Ve Kelami Görüşleri**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.
- Öktem, Ülker, **Mestçizâde'nin "Al-Hilâfiyyât Bayna al-Hukamâ' Ma'a Al Mutakallimîn va Al- Hilâfiyyât Bayna Al-Mu'tazila Ma'a Al-Aşa'ira va Al-Hilâfiyyât Bayna Al-Aşa'ira Ma'a Al-Mâturîdîyya" Adlı Eseri**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.
- Poyraz, Hakan, "Var mı, Yok mu? Osmanlı'da "Felsefe Yoktur" İddiası Üzerine...", *Türk Yurdu*, Aralık 1999-Ocak 2000, C. 19-20, sayı: 148-149, Ankara.
- Runyun, Mustafa-Keskioğlu, Osman, **Fatih Devrinde İlim ve O devirde Yetişen İlim Adamları**, Diyanet Yayınları, Ankara, 1953.
- Sarıoğlu, "Osmanlıda Felsefe-Kelam-Tasavvuf İlişkileri", *Osmanlı*, C.VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- Saruhan, Müfit Selim, "Zahiriliğin Öncüsü İbn Hazm'da Felsefi Meseleler", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 8, Sayı: 25, Mayıs -Ağustos 2006.
- Sözen, Kemal, **İbn Kemal'de Metafizik**, Fakülte Yay., I. basım, Isparta, 2001.
- Şeyhülislam Musa Kazım, **Külliyât (Dini ve içtimai makaleler)**, Sadeleştiren ve Notlarla Yayına Hazırlayan Doç. Dr. Ferhat KOCA, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Tusi, Ali, **Tehafüt'ül Felasife (Kitâbu'z-Zuhr)**, çev. R. Duran, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- Yeşilyurt, Temel, **Gazzâli ve Farabî'ye Göre "Mucibü'n Bi'z-zat" Kavramı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1994.